

Р.В. Павелків

**РОЗВИТОК МОРАЛЬНОЇ
СВІДОМОСТІ ТА
САМОСВІДОМОСТІ У
ДИТЯЧОМУ ВІСІ**

Р.В.Павелків

**РОЗВИТОК
МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
ТА САМОСВІДОМОСТІ
У ДИТЯЧОМУ ВІЦІ**

Монографія

Рівне - 2004

УДК 159.922.73

ББК 88.8

П-12

Павелків Р.В.

Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці.
Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 248 с.

У монографії висвітлено результати теоретичного та експериментального аналізу проблеми розвитку моральної свідомості та самосвідомості, обговорюються питання сутності моральної вимоги як суспільно-психологічного феномена, простежуються механізми функціонування моральної свідомості, особливості її основних компонентів, закономірності виникнення когнітивно-мотиваційних та емоційно-ціннісних основ моральності у період дитинства. У роботі широко представлені погляди зарубіжних і вітчизняних учених щодо вікових закономірностей розвитку моральної свідомості та самосвідомості, проаналізовано ставлення дітей до принципу справедливості, стратегії заступництва, стильових характеристик взаємодопомоги.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Максименко С.Д., дійсний член АПН України, доктор психологічних наук, професор (Інститут психології ім. Г.С.Костюка);

Пасічник І.Д., доктор психологічних наук, професор (Національний університет "Острозька академія");

Томчук М.І., доктор психологічних наук, професор (Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна", м. Вінниця).

Рекомендовано Вченою радою Рівненського
державного гуманітарного університету
(протокол № 3 від 29 жовтня 2004 р.)

ISBN 966-8306-71-6

© Р.В.Павелків, 2004

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СВІДОМОГО СТАВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ДО СУСПІЛЬНИХ ВИМОГ	8
1.1. Свідоме ставлення до суспільної вимоги як психологічна проблема	8
1.2. Суспільні вимоги в контексті освітніх завдань	18
1.3. Моральна вимога як суспільно-психологічний феномен	24
Розділ 2. СУТНІСТЬ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ	36
2.1. Особистісна норма як структурний компонент моральної свідомості та самосвідомості	36
2.2. Рефлексивний механізм моральної свідомості та особливості його функціонування в дитячому віці	42
2.3. Реалізація дітьми особистісної норми в процесі морального вибору	46
2.4. Моральні звички як практичний інтегратор моральної свідомості та самосвідомості молодших школярів	54
2.5. Моральні судження як компоненти моральної свідомості та самосвідомості дітей	69
Розділ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ У ДИТИНСТВІ	76
3.1. Застосування принципу розвитку до сфери моральної свідомості та самосвідомості	76
3.2. Аналіз проблеми розвитку моральної свідомості та самосвідомості в психодинамічній теорії	82
3.3. Дослідження моральної свідомості та самосвідомості в біхевіоризмі	89
3.4. Розгляд питань розвитку моральної свідомості та самосвідомості в когнітивній теорії	92
3.5. Теорія морального розвитку Лоуренса Колберга	97
3.6. Основні напрями дослідження вікових аспектів моральної свідомості та самосвідомості у вітчизняній психології	106
3.7. Періодизація розвитку моральної свідомості в дитячому віці	118

3.8. Вікові закономірності розвитку моральної свідомості та самосвідомості	125
3.9. Особливості розвитку моральної свідомості в дитячому віці та його детермінанти	136
Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ В ДИТЯЧОМУ ВІЦІ	146
4.1. Особливості функціонування когнітивного конструкта моральної свідомості в молодшому шкільному віці	146
4.2. Розуміння дітьми принципу справедливості та його вплив на вибір дітьми особистісних позицій	169
4.3. Розуміння дітьми моральної категорії належного	173
4.4. Особливості дитячих уявлень у сфері конкретних моральних категорій	179
4.5. Ставлення молодших школярів до стратегії заступництва як вияву гуманізму	186
4.6. Вибір дітьми стилю заступництва як показник розвитку моральної свідомості	197
4.7. Особливості емоційного компонента моральної свідомості дітей молодшого шкільного віку	205
4.8. Поведінковий аспект особистісного ставлення молодших школярів до суспільних вимог	211
ВИСНОВКИ	228
ЛІТЕРАТУРА	232

ПЕРЕДМОВА

Серед наукових проблем, які не втрачають своєї актуальності протягом всієї тисячолітньої історії людства, одне з чільних місць належить питанням морального становлення особистості, здатності людини розуміти, інтеріоризувати суспільні вимоги, засвоювати морально-етичні приписи та вибудовувати свою поведінку відповідно до них. Розвиток моральної сфери – основа особистісного розквіту. Саме вона детермінує реалізацію особистісних програм як інтер-, так і інтрапсихічного спрямування.

Моральна сфера – складний конструкт людської психіки і поведінки, в основі якого лежить унікальне утворення, що дістало назву *моральна свідомість*. У філософії і етиці, педагогіці і психології неодноразово зверталися до аналізу його природи, сутнісних характеристик, механізмів формування. У працях Б.С.Братуся, І.В.Гордякіної, А.А.Гусейнова, О.Г.Дробницького, Е.А.Курносикової дістали широке висвітлення питання природи моралі, сутності суспільних вимог, еволюції моральних категорій.

У працях Г.О.Балла, І.Д.Беха, М.І.Боришевського, І.С.Булах, П.Я.Гальперіна, М.Р.Гінзбурга, Д.Б.Ельконіна, О.М.Леонтєва, Д.О.Леонтєва, С.Д.Максименка, Н.Ю.Максимової, Л.Е.Орбан-Лембрик, С.Л.Рубінштейна, М.В.Савчина, Є.В.Субботського, Н.В.Чепелевої, Д.І.Фельдштейна, С.Г.Якобсон була здійснена психологічна інтерпретація проблеми, простежена логіка переходу зовнішнього морально-етичного припису в категорію особистісної норми. Завдяки виконаним дослідженням простежено багато важливих ліній морального розвитку, встановлені психологічні особливості різноманітних аспектів цього процесу. У той же час необхідно зазначити, що проблема залишається відкритою як для теоретичного, так і експериментального вивчення. До того ж соціальні процеси останнього періоду не лише не знизили її актуальності, але й, навпаки, загострили останню.

Сучасне життя насичене глибокими, різкими, часто суперечливими процесами, які можуть спричинити втрату ідеологічних орієнтирів у виховному процесі підростаючого покоління, виникнення особистісних утруднень загального процесу соціалізації. Якщо в недалекому минулому у сфері моралі існувала дихотомія, то сучасне суспільство не пропонує єдиних моральних орієнтирів. Мораль, що регулює життєдіяльність

суспільства і окремо взятої людини, стала розмитою, різні прошарки суспільства орієнтовані на різні цінності, які носять суперечливий характер. У цих умовах складніше формувати моральну позицію особистості.

Попри це необхідно визнати, що моральні цінності на сучасному етапі не девальвовані. Як зазначає С.Д.Максименко: “Сьогодні особливо важливим є усвідомлення того, що в наш час людина як об’єкт цілеспрямованих суспільних впливів і обставин життя разом з тим все більше стає суб’єктом – через свої вчинки, прийняті рішення” [122, с.3]. В той же час необхідно зазначити, що пошук основ, орієнтирів, ідеалів для морального виховання став більш складним. Суспільство обрало новий орієнтир свого розвитку – гуманізм, основною складовою якого є моральність. Але яким чином відбувається гуманізація суспільного життя, через які програми, як формується індивідуальна моральна свідомість, ці питання лишаються відкритими.

Як зазначають дослідники (Г.О.Балл, 2003 [20]; А.К.Дусовицький, 1996 [70]; Д.І.Фельдштейн, 1996 [201]), в останній період відбулася інтенсивна примітивізація моральної самосвідомості дітей. Спостерігається ріст цинізму, брутальності, жорстокості, агресивності. За цими зовнішніми проявами приховані внутрішні, глибокі переживання дітей: тривога, відчуженість, самотність, нерозуміння. Психологічна наука покликана змінити на краще соціально-психологічну атмосферу суспільства, простежити основні закономірності процесу соціалізації особистості, формування її моральних цінностей.

З іншого боку, виділені в психологічній науці критерії і факти, що характеризують процес морального розвитку, не охоплюють усього простору морального розвитку особистості. Запити практики відносно використання психологічних знань для створення оптимальних умов присвоєння моральних норм дітьми постійно зростають. У школі, сім’ї існує необхідність позначення змісту тих процесів, які лежать в основі морального розвитку дитини, виокремлення передумов та закономірностей формування моральної свідомості.

Психологічні дослідження моральної свідомості показують, що цей процес не лінійний, він розгортається на фоні чисельних суперечностей. Змістовний розгляд процесу присвоєння моральних норм можливий лише при аналізі генези моральної позиції особистості. Саме в динамічному процесі становлення та розвитку структури моральної свідомості можна виділити ті фактори, що зумовлюють хід морального розвитку.

Моральна свідомість та самосвідомість – центральна ланка індивідуального моралі. Саме дані ціннісні конструкти визначають гуманістичне спрямування поведінки людини в соціальному середовищі, її ставлення до суспільної моралі, формування моральної поведінки. Тому, виходячи з регулятивно-детерміністської теорії, відомий український психолог

В.Т.Циба зазначає, що за умови створення у свідомості особистості цінності-моделі з високою суспільною значимістю, її реалізація і впровадження у життя набуває "стратегічного характеру, проявляється як соціогенна потреба у досягненні задуму з наступною самоактуалізацією і етас для неї сенсом життя"[213, с.339].

Особливий інтерес для науки і практики має аналіз вікових аспектів проблеми розвитку моральної свідомості та самосвідомості. Можна виокремити принаймні дві найважливіші підстави, які зумовлюють необхідність цього підходу. По-перше, моральна сфера належить до надзвичайно складних утворень людської психіки. Аналіз її дорослих (але при цьому не завжди зрілих форм) є досить важким питанням. Вивчення генезису моральної свідомості дозволяє простежувати поетапність формування когнітивно-мотиваційних та емоційних основ морального розвитку, закономірності його переходу від більш простих до складних форм.

По-друге, практика роботи з дітьми показує, що розвивальна і розвивально-корекційна робота з формування моральної поведінки є найбільш ефективною в періоди, що характеризуються високою податливістю до виховних впливів. Одним з таких періодів є молодший шкільний вік. Період, що завершує епоху дитинства, започатковуючи надзвичайно відповідальний, наповнений суперечностями підлітковий етап особистісного становлення. За своєю психологічною сутністю молодший шкільний вік належить до стабільних періодів життя, що характеризуються плавністю та узгодженістю процесів.

Важливим надбанням періоду є інтенсивний розвиток когнітивно-мотиваційних основ психіки, що забезпечують формування нового погляду на систему морально-етичних приписів. Саме в цей період відбуваються важливі зміни в розвитку моральної свідомості та самосвідомості дітей. Від пасивного підкорення вони переходять до усвідомленого прийняття соціальних вимог, виокремлення сутності моральних норм, їх інтеріоризацію та екстеріоризацію у власній поведінці.

Питанням аналізу психологічних закономірностей розвитку моральної свідомості та самосвідомості в період молодшого шкільного віку і присвячена ця робота. У ній розкриваються результати теоретичного та експериментального вивчення моральної сфери молодших школярів.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Павелків Роман Володимирович

РОЗВИТОК МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ У ДИТЯЧОМУ ВІСІ

МОНОГРАФІЯ

Здано до набору 3.10.2004 р. Підписано до друку 30.10.2004 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура «Times». Друк офсет. Ум. друк. арк. 14,41. Ум. фарб.-відб. 17,05.
Обл.-вид. арк. 14,5. Наклад 300 пр. Зам. 23.

Видавництво «Волинські береги».

33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Віддруковано в друкарні видавництва «Волинські береги».